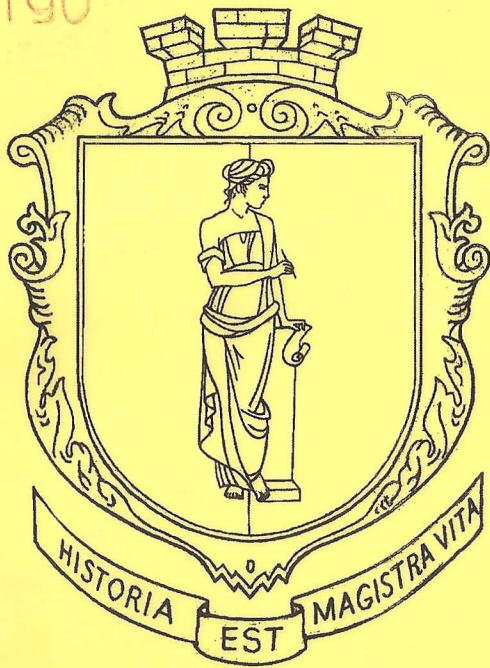

94 (100) (082)
190

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 2

КОЖУХАР О.І.
доцент, кандидат
історичних наук

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ, РОСІЇ І БІЛОРУСІ В 90-х рр. ХХ ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Після розпаду СРСР перед постсоціалістичними країнами постало стратегічне завдання - провести політичну і економічну трансформацію на основі цивілізаційних принципів і світового досвіду. Основним змістом політичної трансформації є формування демократичної правової держави, становлення політичного плюралізму і громадянського суспільства.

Політична трансформація в колишніх радянських республіках розпочалась майже одночасно - на початку 90-х рр. ХХ ст. Проте і тепер уже незалежні країни демонструють різні результати у сфері політичних і економічних перетворень, розвитку громадянського суспільства. Особливий інтерес представляють політичні трансформації в Україні, Російській Федерації і Білорусі - країнах, які мали найбільший економічний потенціал і найкращі стартові можливості серед республік колишнього Радянського Союзу. Крім того, білоруський феномен постсоціалістичної трансформації привертає увагу істориків, політологів, соціологів різних країн. "Білорусь випадає з загальних тенденцій в європейських посткомуністичних країнах", - відзначає білоруський вчений В.Карбалевиц [14, 37].

Порівняльне дослідження проведення і перших результатів постсоціалістичної трансформації у східнослов'янських державах - одне з найбільш актуальних і до кінця ще не розроблених напрямків вітчизняної історії і політології. Переважають публікації, в яких розглядаються загальні проблеми трансформації, або ж присвячені окремим країнам [8; 10; 14; 18; 11; 19; 24]. Але без детального компаративного дослідження, без використання порівняльної методології неможливо виявити спільне і особливе в постсоціалістичних трансформаціях, використати соціально-політичний досвід інших країн для пошуку власних моделей суспільного розвитку. Разом з тим, необхідно відзначити, що уже здійснено досить вдалі спроби порівняти варіанти

політичної та соціально-економічної трансформації в Україні, Росії, Білорусі, Молдові, інших пострадянських і постсоціалістичних країнах Європи, дослідити політичні системи України і Австрії, України та Німеччини тощо, які провели науковці Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАН України на чолі з Ф. Рудичем [29]. Аналізу досягнень і втрат при здійсненні системної модернізації в Україні та Росії за десять років незалежності присвятила свою статтю С. Бульбенюк [7]. Німецький вчений Г. Сімон розкрив схожість і різницю постсоціалістичного розвитку Росії і України, висловив свою точку зору щодо падіння ролі і значення парламентів і парламентаризму в Росії, Україні і Білорусі [26]. Білоруський політолог В.О.Храмов провів порівняльний аналіз політичних систем Білорусі і Росії [31]. Розвитку пострадянського суспільства і держави в Білорусі і Росії присвячено дослідження В. Карбалевича [14]. Крім того, українські, російські політологи, історики, соціологи разом з зарубіжними вченими регулярно проводять семінари, “круглі столи”, науково-практичні конференції, на яких аналізують хід і перші результати постсоціалістичних трансформацій в республіках колишнього СРСР, наслідки парламентських і президентських виборів тощо. Так, у травні 2000 року у Львові відбувся семінар українських, російських і німецьких політологів “Україна і Росія після президентських виборів: політичні орієнтації еліт та політична свідомість населення” [30]. В 2003 р. українські і російські соціологи і політологи в ході круглого столу “Політичні реформи в Росії і Україні” та науково-практичної конференції “Соціологія і політика: тенденції соціально-політичних змін в Україні і Росії” зробили спробу зрозуміти і узагальнити політичні процеси в обох країнах, показати схожість і різницю соціально-політичних трансформацій в Україні і Росії [28].

В даній статті автор робить спробу на основі порівняльної методології розглянути процеси політичної трансформації в Україні, Росії і Білорусі в 90-ті рр. ХХ ст.

В Україні, так само як і в Росії, Білорусі та інших пострадянських республіках, постсоціалістична трансформація почалася з політичної сфери. Разом з тим зазначимо, що одностайності щодо першочерговості постсоціалістичних перетворень серед вчених немає. Ряд західних дослідників вважають, що слід, в

першу чергу, зосередитися або на проведенні економічних реформ або зайнятися утвердженням демократії перед тим, як почати економічну реформу [13, 22]. На первинність політичного реформування вказують шведський економіст А.Аслунд, американський політолог З.Бжезінський та ін. [9, 145]. Проте у пострадянських республіках саме політична трансформація є визначальною і має першочергове значення. Адже, як зазначає відомий польський вчений Г.В.Колодко, постсоціалістичні перетворення, сучасні процеси заміни одного суспільно-економічного устрою іншим докорінно відрізняються від спонтанного народження капіталізму з феодальної безодні. Вони полягають у свідомому формуванні нової економічної, соціальної і політичної дійсності [15, 15]. Тому системна трансформація залежить від інституційного забезпечення функціонування демократії - політичної системи, яка б гарантувала широку участь народу у формуванні органів влади, становленні багатопартійної системи і політичної конкуренції, прийнятті демократичних конституцій, утвердженні нових систем виборів тощо. Тобто, йдеться про створення легітимних демократичних інститутів, що є частиною процесу консолідації демократії [22, 49].

З самого початку Україна прагнула створити соціально-політичні інститути і модель суспільного розвитку за європейським цивілізаційним зразком. Проте проблема становлення державних структур, прийняття Конституції виявились надто складною справою. Після скасування ст. 6 Конституції УРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС та внесення змін і доповнень до Основного Закону, за якими було зафіксовано розбудову політичних структур за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, в Україні з'явилося правове поле для утвердження демократичних владних інститутів [1, 606]. Але конституційний процес надто затягнувся і проходив в кілька етапів.

Конституційний процес новітнього часу в Україні було започатковано ухваленням Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. До Конституції УРСР 1978 р. було внесено ряд змін і доповнень, були прийняті окремі закони в галузі конституційного законодавства і йшов процес підготовки проекту нової Конституції України. Він мав затяжний і суперечливий характер. Конституційна комісія, окремі групи фахівців підготували кілька проектів Конституцій, один з них був у

1993 р. опублікований. Але під час політичної кризи, дострокових виборів до Верховної Ради і Президента України в 1994 р. робота над проектом Конституції суттєво загальмувалася.

Подальша підготовка проекту Конституції України відбувалась у досить складній політичній і економічній обстановці. На діяльності Конституційної комісії позначилось протистояння між Президентом і Верховною Радою, що вилилось в політичну кризу 1994-1995 рр. Новий Президент Л.Д.Кучма вимагав розширення своїх повноважень за рахунок обмеження владних прерогатив Верховної Ради. Це привело до підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України "Про основні заходи організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України". Президент отримав широкі повноваження: він ставав главою держави і главою виконавчої влади. До неподільної компетенції Президента було віднесено безпосереднє керівництво урядом, призначення і звільнення міністрів, подання на розгляд Верховної Ради проекту держбюджету, кандидатур на посади Голови Конституційного Суду, Голови Верховного Суду, Голови Вищого арбітражного суду, призначення половини складу Конституційного Суду, а також керівництво зовнішньою політикою, національною безпекою і обороною. Владна модель в Україні набувала ознак президентської республіки [29, 192].

Слід відзначити, що в умовах перехідного періоду, розбалансованої політичної системи чисто теоретично домінування Президента у структурі влади вважається необхідним і має певні переваги. Але посилення позицій Президента повинно врівноважуватися сильним парламентом, політичною структуралізацією, зміцненням політичних партій, становленням основних інститутів громадянського суспільства. Якщо цих умов не дотримуватися, відбувається посилення авторитарних тенденцій.

З прийняттям Конституційного договору конфлікт між Президентом і Верховною Радою не було ліквідовано. Президент і його оточення вимагали закріплення в Конституції повноважень Президента, досягнутих у договорі. Верховна Рада наполягала на тому, щоб розширити її повноваження. Це протистояння привело до того, що Президент Л.Д.Кучма підписав на початку червня 1996 р. указ про референдум з проекту Конституції. Це була вже друга спроба Президента провести референдум і це знову викликало в країні гостру політичну кризу.

Верховна Рада 28 червня 1996 р. прийняла Конституцію України. В ній зафіксовані основні принципи: народовладдя, поділ влади за функціями на законодавчу, виконавчу і судову, верховенство права і закону, основні права, свободи і обов'язки громадян. Нова Конституція закріпила державно-політичну систему в Україні, побудувала на принципово нових правових засадах взаємовідносини держави з політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями. Разом з тим, Конституція України стала результатом багаторічної боротьби різних політичних сил, протистояння Верховної Ради і Президента і містить норми, які відобразили фактичне співвідношення і компроміс цих сил, має логічні неузгодження, нечіткі трактування і положення, які допускають неоднозначні тлумачення і різночитання.

За Конституцією Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (ст. 1). За формою правління Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ (ст. 5). Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6).

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. До її складу входять 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 4 роки (ст. 75 - 76).

Конституція закріпила повноваження Верховної Ради України, зокрема: внесення змін до Конституції України; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України. Крім того, Верховна Рада України здійснює й інші повноваження, які за ст. 85 Основного Закону належать до її компетенції.

Характерною особливістю відходу від комуністичних авторитарно-тоталітарних моделей стало запровадження в Україні парламентської республіки. Але парламентська республіка про-

існувала недовго. В Україні з'явився, а потім і посилювався інститут президентства. Інституціоналізація президентства відбулася 5 липня 1991 р. з прийняттям Верховною Радою Закону “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”. В цілому інститут президентства формувався в Україні поступово: спочатку Президент за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави і главою виконавчої влади [2, 113-116].

Наведене визначення Президента відтворював Конституційний договір 1995 р. (ст. 19).

Конституція 1996 р. узаконила статус Президента як глави держави та гаранта її суверенітету (ст.102). Президент за згодою Верховної Ради призначає Прем'єр-міністра України й одноосібно вирішує питання про його відставку. Він за поданням Прем'єр-міністра призначає міністрів і керівників інших центральних органів виконавчої влади. За згодою Верховної Ради Президент призначає і звільняє Генерального прокурора України, голів Антимонопольного комітету, Фонду держмайна, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, глав місцевих адміністрацій. Тобто, Президент України стає в центрі владної моделі, яка, як показав час, стала негнучкою і консервативною. Верховна Рада як законодавчий орган, вищий виконавчий орган — Кабінет Міністрів разом з Президентом мають великі повноваження, але реальної відповідальності за їх реалізацію не несуть. Право Верховної Ради видавати закони обмежене правом Президента накладати на них вето. А парламент через свою неструктурованість не завжди спроможний подолати це вето двома третинами голосів. І тому досить часто доля законів вирішується не парламентом, а Президентом.

Як підкреслює Л.Кривенко, “осмислення президентського статусу в контексті доктрини вищої юридичної сили конституційних норм-принципів щодо конкретних норм приводить до висновку: Президент України входить в систему виконавчої влади” [20, 86]. Разом з тим, одноосібне право Президента припиняти повноваження уряду та його членів, ухвалювати (або ні) документи Кабінету Міністрів, дає можливість домінувати і над виконавчою владою.

Динаміка політичної боротьби показує, що конституційний процес в Україні не закінчився, а протистояння між Президентом і парламентом продовжується. В 2000-2001 рр. Президент ініціював проведення референдуму, згідно якого до Конституції вносились би зміни, що ще більше обмежували б повноваження Верховної Ради. Але ці зміни не були імplementовані.

Парламент, який з 1990 р. був головним ініціатором державотворення і демократичних процесів, поступово втрачає свій авторитет у суспільстві, антиавторитарну спрямованість. Державотворення в Україні в дусі зміцнення одноособової влади Президента і підтримки переважно президентських структур повторює шлях більшості пострадянських держав. В Україні утвердилась президентсько-парламентська система.

Процес становлення російської державності почався 12 червня 1990 р., коли на Першому з'їзді народних депутатів була прийнята Декларація про державний суверенітет Росії. У 1991 р. Президентом Російської Федерації був обраний Б.М.Єльцин. В Російській Федерації посилилась боротьба між законодавчою гілкою владою, яку репрезентували з'їзд народних депутатів і Верховна Рада, та виконавчою владою на чолі з Президентом Б.М.Єльциним. Це політичне протистояння закінчилось силовим вирішенням (3-4 жовтня 1993 р.) на користь Президента Російської Федерації Б.М.Єльцина. Ще 21 вересня 1993 р. Президент Б.М. Єльцин підписав Указ про проведення поетапної конституційної реформи. Нині можна говорити про завершення в Росії в цілому конституційного процесу. Нову Конституцію Російської Федерації було прийнято на загальноросійському референдумі 12 грудня 1993 р.

За Конституцією Російської Федерації Росія є демократичною федеративною правовою державою з республіканською формою правління [5, 356]. Вищим законодавчим органом являється парламент — Федеральні Збори, які складаються з двох палат: Рада Федерації (верхня палата) - до її складу входять по 2 представника від кожного суб'єкта федерації (їх 89) і Державна Дума (нижня палата), що складається з 450 депутатів: 225 депутатів обираються за партійними списками з представників партій, які набрали 5% голосів виборців. Інші 50% (225 депутатів) обираються в одномандатних округах. Депутати працюють 4 роки на

професійній основі. Конституція Росії 1993 р. визначає Президента Російської Федерації главою держави. Президент є гарантом Конституції, прав і свобод людини і громадянина. У порядку, встановленому Конституцією, він здійснює заходи щодо охорони суверенітету Російської Федерації, її незалежності і державної цілісності, забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади, визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави, представляю Російську Федерацію в країні і в міжнародних відносинах (ст. 80).

Президент Російської Федерації призначає за згодою Державної Думи голову уряду Росії. За ст. 112 Конституції Російської Федерації президент визначає структуру виконавчої влади: прем'єр-міністр подає йому пропозиції щодо структури уряду, про призначення і про звільнення з посад федеральних міністрів. Всі ці пропозиції затверджує Президент. Слід зазначити, що в Конституції Російської Федерації з цього питання немає повної ясності: згідно ст. 71 і 76 встановлення системи федеральних органів влади належить до прерогативи Федеральних зборів, а згідно ст. 112 цю систему затверджує Президент. Крім того, ст. 11 Конституції РФ проголошує: державну владу в Російській Федерації здійснюють: Президент, Федеральні Збори, Уряд, суди.

Юридично президент Росії не має повноважень глави виконавчої влади, але фактично його повноваження значно ширші, ніж у президентів більшості демократичних країн, де за ними закріплено статус глави держави і голови виконавчої влади. Цієї думки дотримуються як російські [10, 6], так і українські [6,34; 20, 87; 29, 131] та зарубіжні вчені [26,60; 24, 32]. Ряд аналітиків взагалі вважають, що Президент Російської Федерації стоїть практично над усіма гілками влади [8,38; 17,399; 27,30]. В Росії, таким чином, фактично утвердилась президентська республіка. Ця тенденція набула ще більш окресленого характеру після обрання в 2004 р. на другий термін Президентом Російської Федерації В.В.Путіна.

Після проголошення незалежності в Білорусі утвердилась парламентська республіка. Колишня номенклатура виконала вимоги опозиційного Білоруського Народного фронту: були встановлені більш справедливі правила політичної гри, у владу були кооптовані лідери опозиції, відновлена національна символіка і

був прийнятий закон про білоруську мову як державну, з повним переходом на неї протягом 10 років. Один з лідерів БНФ, майбутній президент О.Лукашенко вніс і встановив в парламенті національний біло-червоно-білий прапор, який став державним [19,74].

В березні 1994 р. було прийнято нову Конституцію Республіки Білорусь. Вона була підготовлена під сильним впливом проекту Конституції Російської Федерації, який проіснував до жовтня 1993 р., тобто до силового розгону Верховної Ради. В Конституції Білорусі моделювалась парламентська республіка з порівняно слабою президентською владою. Відповідно до неї були сформовані органи влади і на кінець червня призначено вибори президента країни. На президентських виборах в липні 1994 р. президентом Білорусі було обрано О. Лукашенка, який у другому турі виборів переміг діючого на той час прем'єра В. Кебича. О.Лукашенко набрав 80,1% голосів, а його конкурент — всього 14,2% [11,118]. Переважна більшість дослідників тріумфальну перемогу О.Лукашенка пов'язують з формуванням в Білорусі масового суспільства [19,77]. Він виявився яскравим представником значної частини населення, яка була носієм зрівнялівської, антиринкової, антиреформістської свідомості [13,39]. О.Лукашенка підтримали політичні сили в Росії, які схвально сприйняли ідею інтеграції двох країн [11,118,121]. Крім того, в Білорусі почалася криза парламентаризму. В парламенті проурядова фракція “Беларусь” повністю контролювала парламент. Але стара номенклатура, відмовившись від комуністичної ідеології, лише імітувала ринкові реформи, переймалась лише приватизаційними процесами [26,61]. І тому населення проголосувало за такого кандидата, який обіцяв не стільки зміни, скільки пропонував відновити стару систему, повернутися у колишній соціалізм.

В 1996 р. президент Білорусі О.Лукашенко ініціював конституційну реформу в країні. Була скасована Конституція 1994 р., розпущено парламент і завдяки референдуму 24 листопада 1996 р. запроваджена нова Конституція. Головним результатом конституційної реформи стали значне підвищення ролі президента в системі органів державної влади і перетворення Білорусі з парламентсько-президентської республіки в президентську, близьку до суперпрезидентської. Фактично поділ влади на гілки в Білорусі скасовано. Президент призначає прем'єр-міністра, чле-

нів уряду. Він може розпустити парламент. У повну залежність від президента потрапила і третя гілка — судова влада. Згідно з Конституцією 1996 р. президент призначає половину членів Конституційного суду з головою включно, а також голову і суддів Верховного суду, генерального прокурора, голову Комітету державного контролю. В цілому Конституція Білорусі закріплює за президентом як мінімум 27 повноважень — стільки, скільки в країні не має жоден державний орган. Фактично президент Білорусі наділений необмеженою владою [12,93-94; 26,61].

Відповідно до Конституції 1996 р. Республіка Білорусь — унітарна демократична соціальна правова держава. Єдиним джерелом влади і носієм суверенітету є народ. Державна влада здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову [6,134].

Вищим законодавчим органом Білорусі є парламент — Національні збори, які складаються з двох палат. 110 депутатів Палати представників обираються на основі загального, рівного, вільного прямого виборчого права таємним голосуванням. Палата депутатів втілює ідею народного суверенітету. Рада Республіки — верхня палата — виражає інтереси адміністративно-територіальних утворень. До неї входять 63 депутати: по 9 від кожної з 6 областей і від столиці Мінська. Але по 6 депутатів обираються таємним голосуванням на засіданнях обласних рад депутатів і міськради Мінська, а по 3 від кожної адміністративної одиниці призначаються президентом Республіки Білорусь [23, 282].

Як зазначають і білоруські, і зарубіжні аналітики, конституційний процес у Білорусі проходив з суттєвими порушеннями демократичних принципів. Практично вся влада сконцентрована в руках президента. “Президент став на шлях фактичної ліквідації політичної системи країни, зведення її лише до двох суб’єктів: вождь і народ” [14,43]. “Парламентаризм у Білорусі було ліквідовано через референдум, тобто через формальну згоду народу... Інструмент прямої демократії використовується для ліквідації центрального досягнення демократії — парламенту” [26,62]. Підтвердженням цього є те, що Конституцією 1994 р. перший термін повноважень президента О. Лукашенка закінчувався в липні 1999 р. Але нова Конституція 1996 р. передбачала уже нову точку відліку терміну президентських повноважень — з листопада 1996 р. 9 вересня 2001 р. відбулися вибори президе-

нта Білорусі. В голосуванні взяли участь близько 84% виборців. За О.Лукашенко віддали голоси 76,6% виборців. В.Гончарик — єдиний кандидат від широкої громадянської коаліції, голова Ради федерації профспілок — отримав 16,6%, а лідер білоруських ліберальних демократів С.Гайдукевич — 2,8% [12,84].

Діюча конституція забороняє одній і тій же особі займати посаду президента республіки більше 2-х термінів. Але немає гарантії тому, що ця норма не може бути відмінена президентом О.Лукашенко знову через всенародний референдум.

Таким чином, наведені моделі нормативного визначення конституціями України, Російської Федерації і Білорусі президентів збігаються і мають багато спільного. Конституційно всіх їх об'єднує те, що президенти — глави держав, а відповідно до дефініцій вони не мають титулу глави виконавчої влади. Разом з тим, порівняльний аналіз переконує, що конституційне визначення президентів трьох пострадянських країн главами держав — більш вузьке, ніж наповнення цього визначення Основними Законами цих країн. Президенти України, Росії і Білорусі є фактичними главами виконавчої влади.

Важливою умовою становлення нової політичної системи, демократичної правової держави виступає багатопартійність. Вона дає можливість повніше враховувати інтереси всіх громадян у політиці держави і сприяє стабільному й динамічному розвитку суспільства. Багатопартійність стала реакцією пострадянських суспільств на занепад однопартійної моделі розвитку політичної системи, пошуком шляхів виходу з політичної та ідеологічної кризи, боротьби за незалежність.

Правове поле для формування багатопартійності в Україні, Росії та Білорусі почало утворюватися після легалізації нових політичних сил, скасування ст. 6 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС. В 1990 р. Президія Верховної Ради України прийняла Постанову “Про об'єднання громадян”. Порядок утворення, державної реєстрації, діяльності та ліквідації політичних партій визначається Законом України “Про політичні партії” (квітень 2001 р.). Конституція України (ст. 15 і 36) передбачає право громадян на свободу об'єднання у політичні партії, визначає їх роль і завдання [4].

В Російській Федерації процес виникнення, становлення і утворення політичних партій пройшов такий же шлях, як і в Україні. Конституція Російської Федерації гарантує політичну

діяльність громадян, їх право на об'єднання в партії. Закон "Про політичні партії", який був прийнятий Державною Думою Російської Федерації 21 червня 2001 р., є важливим кроком на шляху переходу від багатопартійності до багатопартійної системи [3].

В Білорусі Конституція 1996 р. також передбачає право громадян на створення політичних партій і об'єднань. Закон визначає порядок їх утворення і реєстрації. Але ці норми фактично не діють. Утворення і діяльність партій залежать від їх лояльності до існуючого ладу, політики держави і президента.

В Україні, Росії і Білорусі до серпня 1991 р. політичні партії умовно поділялися на 2 групи: комуністичну і антикомуністичну. Після перемоги сил демократії, розпаду СРСР блок антикомуністичних сил розпався. Адаже спільної мети, що їх об'єднувала, було досягнуто і на перший план виступили інтереси окремих груп і прошарків населення, а також вузькопартійні інтереси і завдання.

Ліберальні вимоги щодо реєстрації партій сприяли тому, що в країнах утворилось правове поле для появи квазіпартій, сформованих не на основі спільних інтересів, а для вирішення прагматичних завдань осіб або групи осіб. Динаміка зростання політичних партій в Україні була такою: у 1990 р. виникає одна політична партія, у 1991 р. - ще 5; у 1992 р. - 7; у 1993 р. - 15; у 1995 р. - 3; у 1996 р. - 5; у 1997 р. - 10 партій. На 1 січня 1989 р. в Україні діяла 51 політична партія, а на березень 2002 р. їх було вже 128 [21, 601]. В Росії в 1995 р. у виборах брали участь 43 політичні партії, а в 1999 р. на виборах до Державної Думи - 139 партій і об'єднань [25, 120].

Всі партії України умовно можна поділити на 5 груп з урахуванням їх політичної орієнтації: праві партії - Конгрес українських націоналістів (КУН), Соціал-національна партія України (СНПУ), Українська Національна Асамблея, "Команда озимого покоління", Консервативна республіканська партія та ін.; націонал-демократичні партії - Народний рух України (Рух), Українська республіканська партія, Демократична партія України (ДПУ), Народний рух України за єдність, Українська партія справедливості та ін.; центристські партії - Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Ліберальна партія України (ЛПУ), Партія економічного відродження, Партія регіонів,

Партія праці, Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Народно-демократична партія, Партія зелених, Аграрна партія, партія “Трудова Україна”, партія “Жінки України”; соціал-демократичні партії - Соціал-демократична партія України (СДПУ), Соціал-демократична партія України (об’єднана), Соціал-демократичний союз та ін.; ліві партії - Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України, Комуністична партія України (КПУ), Прогресивно-соціалістична партія України (ПСПУ) та ін. [18, 10-11; 21, 602-603].

В Росії партії поділяються на праві партії - партія “Вся Росія”, “Яблуко”, Російський рух демократичних реформ, “Вперед, Росіє”, “Союз правих сил” та ін.; центристські партії - “Жінки Росії”, Демократична партія Росії, “Наш дім - Росія”, “Вітчизна”, “Вся Росія”, “Єдність”, “Кедр”, “Єдина Росія”, ліві партії - Комуністична партія РФ, Аграрна партія, “Союз праці”, “Влада - народу”, та ін.; націоналістичні - Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР), “Держава”, “Конгрес руських общин” та ін. [32, 54-55].

В Білорусі в ході “перебудови” утворився Білоруський народний фронт, який очолила інтелігенція на чолі з археологом З.Позняком. БНФ висував в основному культурно-демократичні вимоги. Зі здобуттям незалежності Білорусі лідери БНФ не змогли створити дієву програму економічних перетворень. Під впливом З.Позняка БНФ стає на шлях радикалізації вимог, в першу чергу, націоналістичних. Це, на думку білоруських політологів, призвело до виходу з БНФ впливових діячів. В подальшому БНФ міг виконувати роль маргінальної радикально-націоналістичної сили [19, 74].

В 1992-1993 рр. в Білорусі утворився цілий ряд партій: Білоруська партія зелених, Білоруська соціал-демократична партія, Соціалістична партія Білорусі, Партія комуністів Білорусі, Християнсько-демократичний вибір та ін. З приходом до влади президента О. Лукашенка частина цих партій в тій чи іншій мірі демонстрували лояльність або помірковану опозиційність. Навесні 1996 р. тричі було розіграно порівняно малочисельні демонстрації опозиційних БНФ та інших партій проти підписання договору Білорусі і РФ про створення Співтовариства суверенних республік. Наприкінці липня О.Лукашенко пообіцяв заборонити

будь-яку політичну діяльність у країні на час збирання врожаю. Він впевнено заявив, що має тверді наміри перебувати на посаді президента три терміни. Після цього лідери БНФ З.Позняк і С.Наумчик попросили політичного притулку у США [11,120]. І в подальшому влада радикально вирішувала питання з опозицією: арешти, призупинення діяльності політичних партій і незалежних профспілок, блокування їх рахунків в банках і т. п. Були ліквідовані навіть такі відомі структури, як фонд Сороса, Науково-дослідницький центр “Схід-Захід”, фонд “Дітям Чорнобиля” тощо [14,51].

Разом з тим, держава підтримує діяльність тих організацій і партій, які довели свою політичну лояльність президенту. Білоруська держава підтримала створення Білоруської патріотичної спілки молоді (БПСМ), в складі якої в 2000 р. налічувалось понад 100 тис. юнаків і дівчат. Причому організації БПСМ створюються на підприємствах і установах. Держкомітет у справах молоді фінансує заходи другої за чисельністю організації — Білоруського союзу молоді, правонаступника комсомолу. Під керівництвом органів освіти формуються піонерські організації [11,123; 14,51-52]. В останні роки дещо активізували свою діяльність Партія загальнобілоруської єдності і згоди, Блок громадянської згоди, Республіканська партія праці і справедливості, Білоруська патріотична партія, які заявили про підтримку курсу президента О.Лукашенка. Таким чином, в Білорусі фактично створилась “модель своєрідного авторитарного корпоративізму..., керованої демократії. Після референдумів можливість політичного представництва інтересів суспільства зникла”, — робить висновок головний експерт Аналітичного центру стратегії (Білорусь) В. Карбалевич [14,51].

В основному контури партійно-політичних спектрів трьох країн окреслилися у другій половині 90-х рр. Але вони не стали стабільними і послідовними. У кожній з груп існують партії, які виражають крайні і помірковані позиції; партії центру тяжіють чи до лівих, чи до правих. Крім того, критерії розмежування партій залишаються розмитими і нечіткими. Більшість партій включають в свої програми вимоги соціального захисту населення, інтенсифікації економічних реформ, збереження єдності країни, проведення активної зовнішньої політики країни тощо.

Формування партійної системи з великою кількістю дрібних партій (квазісистеми) є закономірним і об'єктивним явищем для пострадянських країн. Це зумовлено переходом від авторитарної системи до плюралістичної. Але в цих країнах не склався стабільний спектр політичних партій і розвинутої партійної системи. Перед черговими виборами з'являється певна кількість "кишенькових партій", які відстоюють вузькокорпоративні інтереси. Замість влади політичних партій консолідувалися різноманітні партії влади, які є частиною виконавчої, а не законодавчої влади. Вони не є організаціями, що виростили з громадянського суспільства.

Ні в Україні, ні в Росії не склалися умови для утвердження спектра політичних сил європейського типу. Не набули поширення ліберально-демократичні цінності, залишається ослабленим правий фланг політичних партій. Так, на останніх виборах до Державної Думи Росії не пройшли Союз правих сил і "Яблуко" Г.Явлінського. За результатами виборів до Верховної Ради України у 2002 р. 4-відсотковий бар'єр не перебороли блок "Команда озимого покоління", "Християнсько-демократична партія, Ліберальна партія України, Партія зелених України [18, 10-11; 32, 54-55].

В трьох країнах парламенти, як уже зазначалося, не відіграють активної ролі у формуванні урядів, не мають змоги ефективно контролювати його діяльність. Домінування президентської влади не дає можливості партіям впливати на діяльність урядів, на процеси реформування і розвитку своїх країн. Слабкість політичних партій обертається посиленням клановості в процесах як політичної, так і економічної трансформації, коли доля держави, майбутнє народів вирішується невеликим прошарком суспільства - Президентом, його адміністрацією і оточенням. Утворилося своєрідне замкнене коло - повільна інституціоналізація громадянського суспільства, спричинена відсутністю середнього класу, викликає слабкість політичних партій, які, в свою чергу, ведуть до слабкості вищих законодавчих і виконавчих структур, посилення президентської влади.

Разом з тим, в Україні напередодні президентських виборів 2004 р. загострилась політична боротьба як між владою і опозицією, так і в оточенні президента, відбувається певна політична структурізація суспільства, виділилися структурні сегме-

нти електорату, утворились і зміцнилися партійні блоки для подальшого переходу до повноцінного функціонування партійної системи. В Росії процес політичної структуризації дещо загальмувався. Хоч і на останніх виборах до Державної Думи здобула переконливу перемогу партія “Єдина Росія”, яка утворилася під час підготовки до виборів і вважається пропрезидентською.

Таким чином, в Україні, Росії і Білорусі дедалі наочніше проявляються риси авторитарних президентських республік. Президенти сконцентрували в своїх в своїх руках дедалі більше влади. Водночас зменшується роль парламентів, не сформувалися повноцінні багатопартійні системи. Процес політичних трансформацій не сприяв становленню інститутів демократії. Особливо це стосується Росії і Білорусі. В Російській Федерації була сформована політична система, основним завданням якої стала побудова “програмованого суспільства”, яке управляється згори. Все більше, як російських, так і українських істориків і політологів наголошують на тому, що авторитаризм — це оптимальний шлях розвитку Росії, єдина запорука забезпечення стабільності суспільства, що парламентсько-президентська форма правління для Росії непридатна, тому що існуюча система влади — надійний запобіжник небезпеки розпаду Російської Федерації [7,39;28,213]. Український політолог В.Малинкович охарактеризував російський політичний режим як “керовану демократію”, “освічений авторитаризм”, звідси він дійшов висновку, що Росія зробила євразійський цивілізаційний вибір [28, 213].

В Білорусі значна частина населення сподівається на “міцну руку” Президента, здатну і готову вирішити всі проблеми, посилюються уявлення в суспільстві про несумісність демократії і сильної держави. Білорусь стала тупиковим відгалуженням розвитку пострадянських країн, політична система якої зведена лише до двох суб’єктів політики: вождь і народ.

В Україні утвердився етатистський деїдеологізований режим, характерними рисами якого є перерозподіл економічної влади між панівними кланами, члени яких наближені до Президента і управлінської еліти або безпосередньо пов’язані з нею [7,37]. Спроби Президента обмежити повноваження Верховної Ради, посилити управлінську вертикаль і розширити функції виконавчої влади і контролю призвели до протистояння централь-

ної влади і опозиції. Хід президентських перегонів 2004 р., порушення виборчих прав, свобод громадян, масові фальсифікації виборів привели до “помаранчевої революції”, коли мільйони жителів мирним шляхом вимагали забезпечення задекларованих прав і свобод громадян, реформи політичної системи. Верховна Рада прийняла закон про політичну реформу, яка спрямована на перерозподіл владних повноважень між Президентом і парламентом, дієве функціонування багатопартійної системи і побудову парламентської держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон Української РСР “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР” від 24 жовтня 1990 року // Відомості Верховної Ради. - К., 1990.
2. Закон Української РСР “Про заснування поста президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР // Закони України. Т. 2. - К., 1996.
3. Закон РФ “О политических партиях, принятый Государственной Думой РФ 21 июня 2001 г.” // Парламентская газета. - 2001. - 17 июля.
4. Конституція України. - К., 1996.
5. Конституция Российской Федерации // Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. докум. - Вып. 2. - М., 1998.
6. Конституция Республики Беларусь // Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. докум. - Вып. 2. - М., 1998.
7. Булобенюк С. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення і втрати // Людина і політика. - 2002. - № 1.
8. Волобуев П. Четвертооктябрьская политическая система и ее социально-исторический смысл // Обновление России: трудный поиск решений. Вып. 3. - М., 1995.
9. Вайнштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии // МЭМО. - 1997. - № 8.
10. Галкин А.А., Красин Ю.А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. - М., 1998.
11. Гринкевич О., Чередниченко О. Феномен Олександра Лукашенка: Політична біографія президента Білорусі // Політична думка. - 2000. - № 2.
12. Зарубежные страны: 1998-2003 гг. / Авт.-сост. Я.М.Бердичевский. - Запорожье, 2003.
13. Зеленько Г. “Наздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. - К., 2003.
14. Карбалевиц В. Білоруська модель посткомуністичної трансформації // Політична думка. - 2000. - № 1.

15. Колодко Гжегож В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. - К., 2002.
16. Кожокин Е. Политическая культура и трансформация государственных институтов // Свободная мысль - XXI. - 2001. - № 8.
17. Конституция Российской Федерации: Комментарий. - М. 1994.
18. Кордун О., Павленко Р. Выборы 2002: генеральна репетиція президентських виборів 2004? // Людина і політика. - 2002. - № 3.
19. Коктыш К. Постсоветская трансформация Белоруси // МЭМО. - 2004. - № 2.
20. Кривенко Л. Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // Віче. - 1998. - № 10.
21. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. - К., 2002.
22. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая трансформация // Полис. - 2000. - № 4.
23. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ. - М., 1998.
24. Пак Санг Нам. Президент и исполнительная власть // Свободная мысль - XXI. - 2001. - № 11.
25. Пак Санг Нам. Партийная система современной России // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. - 2003. - № 2.
26. Сімон Герхард. Крах парламентаризму в Білорусі, Росії й Україні // Політична думка. - 2000. - № 2.
27. Скуратов Ю. И. Президент Российской Федерации // Государственное право Российской Федерации. - М., 1996.
28. Сходство и различие социально-политических трансформаций Украины и России: взгляд социологов и политологов // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2003. - № 3.
29. Україна в сучасному геополітичному просторі: Теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. - К., 2002.
30. Україна і Росія після президентських виборів: Матеріали українсько-російсько-німецького експертного семінару // Політична думка. - 2000. - № 2.
31. Храмов В.О. Сравнительный анализ политических систем Беларуси и России. - Минск, 1997.
32. Щербак А.Н. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) // Общественные науки и современность. - 2003. - № 4.